

OSMANLI TÜRKİYESİNDE KÜLTÜR VE BİLİM HAYATINDA TÜZEL KİŞİLİĞİN GELİŞMESİ VE TEŞKİLATLANMANIN BAŞLAMASI

*İslâm'da bilim müesseselerinin tarihî araştırmalarının öncüsü
Aydın Sayılı'nın aziz hatırasına.*

EKMELEDDİN İHSANOĞLU*

İslâm kültür mirası temeli üzerinde ve bilim geleneği içinde kendi medeniyetlerini kuran Osmanlılar, onaltıncı yüzyılda bu kültür ve bilimi zirveye ulaştırmışlardır. Bu arada, Avrupa karşısında üstünlük şuurunu içinde olmakla beraber, batı dünyasındaki teknik gelişmeleri ve coğrafi keşifleri, seçici bir tavırla da olsa takip etmişlerdir. Ancak, Rönesans ve Bilim Devriminin getirdiği yeni entelektüel ve ilmî ilerlemelerin önemini tam olarak anlamalarını engelleyen bu mutlak üstünlük ve hakimiyet duygularının, onyedinci yüzyıldan itibaren tesirini kaybettiğini görüyoruz.¹ Osmanlıların batı bilimine yaklaşımında meydana gelen bu değişikliğin ilk işaretlerini, ünlü Türk âlimi ve bibliyografî Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) eserlerinde buluyoruz. Lâtineden tercüme ettiği *Levâmiü'n-Nûr* adlı eserinde Avrupa bilim ve sanat müesseseleri hakkında bilgi veren Kâtip Çelebi, Avrupa'da gelişen kültür muhitinin yüksek seviyesinden bahsetmektedir. *Mercator*'dan naklettiği bu bilgileri verirken, Osmanlıların ilmî yönden geri kaldığına ve Avrupalıların bu sahada büyük bir ilerleme kaydettiğine dair ilk tesbitleri de yapmaktadır.²

Bu yazımızda, Osmanlı Türkiye'sinde ilmî ve meslekî cemiyetlerin ortaya çıkışını ve tarihçesini ele alacağız.³ Osmanlılar ile Avrupalılar ara-

* Prof. Dr., IRCICA Başkanı, İstanbul-TÜRKİYE.

¹ E. İhsanoğlu, "Ottomans and European science", *Science and Empires*, P. Petitjean et al. (ed.), Dordrecht; Kluwer Academic Publishers, 1992, s. 37-48; "Introduction of Western science to the Ottoman world: A case study of modern astronomy (1660-1860)", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World*. E. İhsanoğlu (ed.), IRCICA, İstanbul 1992, s. 67-120; "Some remarks on Ottoman science and its relation with European science up to the end of 18th century", *Journal of the Japan-Netherlands Institute*, Cilt 3, Tokyo 1991, s. 45-73.

² O. Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*, İstanbul 1968, s. 180.

³ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) tarafından 1987 yılında İstanbul'da düzenlenen "Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri" konulu sempozyumda, Osmanlı Türkiye'sinde ilmî faaliyetlerin teşkilatlan-

sındaki temasları ve karşılıklı tesirleri göz önünde bulundurarak, birbirinden değişik kültürel, sosyal, ekonomik ve idarî yapılara sahip, biri İslâm hukuku, diğeri Roma hukuku üzere farklı hukukî sistemlere dayalı bu iki dünyada, modern bilimin ve ilmî faaliyetlerin müesseseleşme hareketini gözden geçireceğiz. Osmanlı ilmî ve meslekî cemiyetlerinin bilim ve kültür hayatı üzerindeki tesirlerini, öncü kuruluşlar olarak özelliklerini, başarılı ve başarısız yönlerini incelerken, modern toplumların gittikçe daha kompleks bir hale gelen yapısı içinde kurulan müesseselerin başarısı için, çalıştıkları uzmanlık sahalalarında belirli bir bilgi birikiminin bulunmasına duyulan ihtiyacı da dikkate alacağız. Burada gözden geçireceğimiz tarihî gelişmeler göstermektedir ki, yeni ihtiyaçlara cevap üzere kurulan yeni müesseselerin başarısı, yalnız kuruldukları sırada mevcut olan şartlara değil, aynı zamanda faaliyetlerinin devamını sağlayacak, uygun bir ortamın varlığına da bağlıdır.

Değişik mesleklerden ve çevrelerden insanların bir araya gelerek bilimi ve kültürü geliştirmek amacıyla kurdukları cemiyetlerle, belirli bir mesleğin mensuplarının bu sahadaki meslekî dayanışmayı ve ilmî çalışmalarını teşvik etmek için kurdukları cemiyetleri birbirinden ayırmak üzere, çalışmamızın konusunu teşkil eden müesseseleri, “ilmî cemiyetler” ve “meslekî cemiyetler” olmak üzere iki kategoride ele alacağız. Ortak menfaatlerin korunması amacıyla kurulan zanaatkâr ve tüccar loncaları ile, siyasî cemiyet ve partiler çalışmamızın dışında bırakılmıştır. Günümüzde faaliyetine Dârüşşafaka adı altında devam eden Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye, kuruluş statüsü yukarıda belirtilen kategorilerden hiç birine tam olarak uymamakla beraber, bir istisna olarak bu çalışmaya dahil edilmiştir. Diğer yandan, ilmî cemiyetler ve meslekî dernekleri birbirinden ayrı olarak ele almak yerine, kuruluş tarihlerine göre kronolojik sırayla inceleyerek, bu müesseselerin içinde buldukları ortamı ve çeşitli dönemlerdeki karşılıklı tesirlerini de ortaya koymaya çalışacağız.

ması genel olarak gözden geçirilmiş ve değerlendirilmişti. Bu sempozyumun tebliğleri aynı yıl içinde şu başlıkla yayınlanmıştı: *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, I. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 3-5 Nisan 1987, editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, 264 s. (bundan sonra kısaca *OİMC* olarak belirtilecektir). 1991’de Carl Max Kortepeter ve 1992’de Carter Vaughn Findley tarafından bu kitapla ilgili tanıtım yazıları yazılmıştı (Karl Max Kortepeter, *The Ottoman Turks: Nomad Kingdom to World Empire*, The ISIS Press, İstanbul 1991, kitap tanıtımı ve özet, s. 291 ve *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, Feb. 1992, s. 140-141).

Cemiyetleşmenin Hukukî ve Kültürel Özellikleri

İslâm dünyasında tüzel kişilik tarifine uyan vakıflar, esnaf teşkilâtları, mal sandıkları ve tarikatlar gibi kişi ve mal toplulukları bulunmakla beraber, bugün “cemiyet” veya “dernek” olarak adlandırabileceğimiz, aynı amaç etrafında birleşen şahısların meydana getirdikleri topluluklara rastlanmaz. İslâm hukukunda tüzel kişilik konusunda hükümler bulunmamasıyla birlikte dernekler veya cemiyetlerin kurulmasına engel olacak herhangi bir hüküm de yer almamıştır. Aynı şekilde Osmanlı örfi hukukunda da bunu engelleyen bir kanunla karşılaşmamıştır. Osmanlı Devletinde ondokuzuncu yüzyılda, aynı amaç etrafında toplanan kişilerin kurdukları tüzel kişilikler için “cemiyet” tabiri kullanılmıştır.⁴ Ancak “cemiyet”lerin, yani hukukî mânâda tüzel kişiliklerin kurulmasına esas teşkil eden hukukî düzenlemeler, fiilî şekilde batı tesirinde oluşan ve Osmanlı toplumunun modernleşmesiyle gelişen “cemiyet”çilik hareketine dayalı olarak ortaya çıkmıştır. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ilmi cemiyetler ve meslekî derneklerin kurulmasına yönelik teşebbüslerin hukukî temellerinin elimizdeki bilgilere dayanarak katî olarak bütün yönleriyle açıklanması şimdilik mümkün görünmemektedir. Bununla beraber, bu teşebbüslerin Avrupa’daki benzerlerinin tesiriyle ortaya çıktığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Avrupa’da cemiyetleşme hareketlerinin, bilim ve kültürde meydana gelen reformların akabinde ortaya çıktığı görülmektedir. Hümanizm ve edebiyat konularında çalışan Rönesans akademilerinden sonra, 1660’lardan itibaren, Fransa ve İngiltere’de, ilmi faaliyetleri toplum tarafından da kabul gören müesseseler ortaya çıkmıştır. Bu müesseselerin öncülerinden, dilbilimi konusunda yoğunlaşan ve 1635 yılında Fransa’nın başşehri Paris’te kurulan *Académie Française* ile, 1666’da kurulan ve birçok bilim dalında çalışmalarda bulunan *Académie des Sciences de Paris* (Paris İlimler Akademisi) daha ziyade devlet teşebbüsüyle kurulurken, 1660’ta İngiltere’nin başşehri Londra’da kurulan *The Royal Society of London* (Londra Kraliyet Cemiyeti) ise çoğunluğunu bilim adamları ve sanatkârların oluşturduğu şahısların teşebbüsüyle kurulmuştur. Osmanlı kültür hayatında

⁴ Bu kelime bir taraftan, herhangi bir topluluğun bir araya gelmesi mânâsına kullanıldığı gibi, diğer yandan klâsik Osmanlı tarih literatüründe, devlete karşı isyan amacıyla bir araya gelenlerin oluşturdukları topluluklar için “*fesat cemiyetleri*” şekliyle de kullanılmıştır. Cemiyetlerle ilgili olarak üzerinde durulan bir başka konu da, devletin, kendisinden başka, “başkanı, kâtibi, malî sorumlusu, idareci ve çalışanları” olan bir teşekkülün varlığına ne ölçüde müsaade edeceğidir: Hüseyin Hatemî, *Medenî Hukuk Tüzel Kişileri*, İstanbul 1979, s. 165-184.

ise geleneksel İslâm müesseselerinden farklı ilim cemiyetlerinin kurulması, gerek klâsik dönemde, gerekse modernleşme döneminde, devletin öncülüğünde gerçekleşmiştir.

Avrupa akademilerinin Osmanlı literatüründe daha onyedinci yüzyılın ilk yarısından itibaren zikredilmeye başladığını görüyoruz. Kâtip Çelebi, İslâm bibliyografyasının en tanınmış kaynaklarından biri olan *Keşfü’z-Zünûn* adlı eserinde, Osmanlı literatüründe ve belki de genel olarak bütün İslâm literatüründe ilk defa olarak Rönesans akademilerine atıf yaparken, kendi görüşünü de kritik bir ifade ile belirtmektedir. Felsefe kitaplarını *İlm el-Hikme* başlığı altında sıralarken, “tabîî, ilahî ve riyazî” hikmet kitaplarının İslâm dünyasında noksan olduğuna, bu konularda Yunanca ve Lâtince eserlerin ise çok sayıda olduğuna işaret etmekte, Avrupa akademilerinin mensuplarının yazmış oldukları eserlere oranla müslüman ilim adamlarının yazdıklarının fazla olmadığını vurgulamaktadır. Akademi üyelerine “ehl-i akademya” tabiriyle işaret eden Kâtip Çelebi, akademiye de, “ülkelerimizde bulunan medrese gibi, ilim erbabının toplandığı yer’den ibarettir” benzetmesiyle açıklamaktadır.⁵ Ancak Kâtip Çelebi akademiye Osmanlı medresesinin muadili olarak kabul ederken, bunların Avrupa’da üniversitelerin cevap veremediği ihtiyaçları karşılamak ve skolâstik çevrelerde kabul görmeyen bilimlerle meşgul olmak için üniversitelerin dışında kurulmuş olduğunu fark etmemiştir. Buna benzer ihtiyaçların Osmanlı toplumunda ortaya çıkması ise çok uzun bir zaman sonra olacaktır.

Klâsik Dönemdeki Tek Teşebbüs

Osmanlı Türkiyesinde entellektüel bir maksada matuf olarak ilim adamlarını bir araya getirmek için yapılan ilk sistematik teşebbüs, sadrazam Nevşehirlî Damat İbrahim Paşa’nın Üçüncü Ahmed döneminde, 1720 yılında başlattığı tercüme faaliyetidir.⁶ Bu tercüme faaliyetini, sayıları bazen otuz kişiye ulaşan, ulemâ, şairler, edipler, haccân ve tasavvuf şeyhlerinden oluşan bir “heyet” gerçekleştirmiştir. Resmî olarak bir araya toplanan ve maaşlarını devlet hazinesinden alan bu heyet, bugünkü mânâda dernek türünden bir tüzel kişilik tarifine uymamaktadır. Ancak Lâ-

⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfi Zünun*, Cilt I, Maarif Matb., 1941, s. 684 (Arapça metin: *الاقادمية عبارة عن مجمع أهل العلوم كالمدرسة في بلادنا*)

⁶ Mehmet İpşirli, “Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme-Heyetine Dair Bazı Gözlemler”, *OİMC*, s. 33-42.

le Devri olarak bilinen o dönemde klâsik ilme olan ilginin ve kültür faaliyetinin yeniden canlanmasına katkıda bulunmak maksadıyla önemli bazı tarih ve felsefe kitaplarını Türkçeye çevirmiş ve Aristo'nun bazı eserlerini Yunancadan Arapçaya tercüme etmiş olması sebebiyle, bu heyet, Osmanlı'da devlet tarafından kurulan entellektüel toplulukların ilk örneği olarak kabul edilebilir.

Elimizdeki tek kaynağa göre bu heyetin kuruluş fikri, devrin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın tarihe olan ilgisinden ve tarih kitaplarının tercümelerini Sultan Üçüncü Ahmed'in dikkatine sunma arzusundan doğmuştur. Aynı kaynağa göre, bu heyetin çalışmalarıyla, onuncu yüzyılda müslüman ilim adamlarının oluşturduğu İhvânü's-Safâ adlı heyetin çalışmaları (*İhvânü's-Safâ Risâleleri*) arasında "eserlerin ayrı ayrı şahıslar tarafından tercüme edilmesi" şeklinde bir benzerlik kurulmuştur.⁷ Diğer taraftan bu tercüme heyetinin çalışma şekli, Osmanlı kültüründe gerçekleştirilmek istenen yenilik hareketinin, yine bu kültürün kaynağı olan İslâm kültüründeki daha eski bir örneğe dayandırılmak istendiğini ortaya koymaktadır. Ancak başlangıçta heyetin her üyesi bir kitabın bütününcü tercüme etmekle görevlendirilirken, 1725'ten itibaren aynı kitabın değişik bölümleri üyeler arasında paylaştırılmaya başlanmıştır. Heyet, mâ'zûl kadılar ve müderrisler, şeyhler ve hâcegân ve tarikat ehli "fenn-i merkum (tarih bilimi) ve ulûm-i edebiyeye intisab ile şöhret bulmuş erbâb-ı dâniş ve irfândan" meydana gelmişti. Sadrazamı bu heyeti kurmaya yönelten faktörlerin neler olduğu ise kaynaklarda açıkça belirtilmemektedir.⁸

Osmanlı Sefirlerinin Avrupa'daki Bazı Bilim Müesseselerini Ziyaretleri

Onsekizinci yüzyılda Viyana, Paris ve St. Petersburg gibi Avrupa başkentlerine gönderilen Osmanlı elçileri, buralardaki bazı akademi ve bilim müesseselerini ziyaret etmişlerdir. Fransa'ya sefir olarak gönderilen Yirmisekiz Mehmed Çelebi, bazı Fransız bilim müesseselerini, botanik bahçesini, anatomi müzesini, Paris rasathanesini ziyaret ettikten ve bazı bilim adamlarıyla tanışıp görüştükten sonra 1721 yılında İstanbul'a

⁷ Bahsettiğimiz tek kaynak *Çelebizâde 'Asım Tarihi'*dir (İstanbul 1282, s. 358-361). Çelebizade Asım'ın, *İhvânü's-safa* yanında, klâsik İslâm tarihinde ilim adamlarının bir araya gelerek çalıştıkları *Beit ül-hikme* ve *Dar ül-hikme* gibi ilim müesseselerini zikretmemesi, son zamanlarda yapılan çalışmalar sayesinde bilgi sahibi olduğumuz bu müesseselerin o zamanlar da örnek alınabilecek kadar tanınmadıklarını göstermektedir. Bu kuruluşların tarihi için bkz.: George Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1981.

⁸ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, Bölüm 1, 2. baskı, Ankara 1978, s. 153-155.

dönmişti. 1757-58 yıllarında Sefir Şehdi Osman Efendi ise St. Petersburg'da Rus İlimler Akademisini ziyaretinde "acayıphane" adını verdiği tabiat tarihi müzesini, kütüphaneyi ve matbaayı görmüştü. Ancak sefaretnamesinde, görmüş olduğu İlimler Akademisi'nin, ilmî araştırma yapan bir kuruluş olduğunu belirtmemiştir. Bu elçiler dışındaki onaltı elçinin yazmış oldukları sefaretnameler üzerindeki incelememizden, yabancı devletlere yapılan bu seyahatlerin, Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun bazı yeni tekniklerle tanışmasını sağlamış olduğu ve özellikle, kültürün yaygınlaştırılmasını amaçlayan matbaanın kurulmasına vesile olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak bu seyahatler, ilmî faaliyetlerin teşkilatlanmasında veya Avrupa'daki akademilere ve ilmî cemiyetlere benzeyen müesseselerin kurulması konusunda etkili olmamıştır.⁹

Osmanlı Eğitim Geleneğindeki Transformasyon

Osmanlı tarihinin klâsik döneminde medrese, hem dinî ilimlerde, hem de tabii bilimler ve matematik gibi din dışı sahalarda eğitim veren ve aydınlar yetiştiren başlıca eğitim müessesesi olmuştur. Medrese dışında, Osmanlı Sarayı içinde bulunan Enderûn Mektebi ise, elit bir yönetici zümresi yetiştirmekteydi. Hekimler ve astronomlar da medreseden yetiştikleri gibi, hekim yetiştirmek için Süleymaniye Medresesi içinde "Dâru't-tıb" adında bağımsız bir tıp medresesi de kurulmuştur. Bu sebeple, hekimler ve astronomlar da diğer medrese mezunları gibi "ilmiye" sınıfından sayılırdı. Devletin ve toplumun ihtiyacı olan diğer meslek grupları ise, geleneklere dayalı usta-çırak sistemi içinde yetiştiriliyordu. Bunun en bariz örnekleri mimarlar ve mühendislerdir. Osmanlı toplumunda, medreselerde ve Enderun'da verilen resmî eğitim dışında, genellikle câmi, tekke ve zâviyelerde, kütüphanelerde, bazı zenginlerin, devlet ve ilim adamlarının konaklarında da birtakım eğitim ve kültür faaliyetlerinde bulunulmaktaydı. Bir bakıma resmî tahsilin paralelinde ve tamamlayıcısı durumunda olan bu gelenek içinde hali vakti yerinde, ilmî kudret sahibi ulema, kendilerine müracaat edenlere ders verir, talebe yetiştirirlerdi.¹⁰

⁹ E. İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, yayına hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 347.

¹⁰ Osmanlı dönemindeki bilim faaliyetinin genel bir değerlendirilmesi için bkz. E. İhsanoğlu, "Ottoman Science in the Classical Period and Early Contacts with European Science and Technology", *Transfer of Modern Science and...*, s. 1-48, ve "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi ...", s. 335-395; resmî olmayan eğitim faaliyetleriyle ilgili olarak, "19. asrın Başlarında-Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri", *OİMC*, s. 44-45.

Modernleşme döneminin başlarında yeni Osmanlı aydınları, Mühendis-hâneler ve Mekteb-i Tıbbiye gibi onsekizinci yüzyılın son on yıllarından itibaren batı etkisi altında kurulan müesseselerde yetişmeye başlamıştır. Bu yeni müesseseler medreseden farklı yapıda olup ağırlıklı olarak modern bilimleri öğretmekteydiler. Bu okullardan mezun olanlar, daha sonraları, ondokuzuncu yüzyıl kültür ve bilim hayatının gelişmesine önemli katkılar yapmışlardır.

Ondokuzuncu yüzyılın başında İstanbul'un bazı semtlerindeki konaklarda çeşitli bilimleri öğreten âlimler, bu yenilik atmosferine yeni esintiler getirmişlerdir. Bu faaliyetin ilgi çekici bir örneği, Beşiktaş semtinde toplanmış olan ulemâ grubudur. Bilhassa matematik, astronomi ve fen konularında verdikleri derslerle tanınmış bazı hocalar bu semte yerleşmişlerdi. Burada, yüksek rütbeli bir grup ulemânın oluşturduğu ilerici ve serbest görüşlü entelektüel bir muhit meydana gelmişti. Batıdakilere benzer mânâda bir cemiyet statüsünü taşımasa da bu grubun, Osmanlı döneminde şahıslar tarafından cemiyetleşme yolunda atılan ilk adımı temsil ettiği söylenebilir.

Bu grubun üyeleri olan, devrin önde gelen âlimlerinden Kethüdâzâde Mehmed Arif Efendi, İsmail Ferruh Efendi, Şenizâde Ataullah Efendi ve Melekpaşazâde Abdülkadir Efendi, bir ilmî ve entelektüel beraberlik meydana getirmişlerdi. Beşiktaş ile Ortaköy arasındaki yahılarında toplanarak ücretsiz dersler veriyor, ilmî, edebî ve siyasî konularda sohbetlerde bulunuyorlardı. Grubun mutad harcamalarının, grup üyelerinin ödeme güçlerine göre paylaşılması, herhangi bir görevle taşraya tayin edildiğinde hissesine düşen miktarı düzenli olarak göndermesi, aralarında mevcut "beraberlik" ve "müşterek hareket" zihniyetini ortaya koymakta ve bunun kendi türünde, Osmanlı Türkiyesindeki ilk uygulama olabileceğini göstermektedir.¹¹

Hem İslâm kültürüne vakıf, hem de Osmanlı Devletine yeni girmekte olan Batı bilim ve kültürüyle tanışma imkânı bulmuş olan bu grup, Batının yeniliklerine açtı ve İslâm ve Batı medeniyetleri arasında bir senteze ulaşabileceğine inanıyordu. Bu bakımdan, o dönemde toplum içinde çok önemli bir rol oynamıştır. İslâm dünyasıyla Batı dünyası arasında din dışı konularda uyuşmanın mümkün olduğu, dinî konularda müsamahaya dayalı bir anlayışın kurulabileceği, fen ve bilimin ve insanın günlük hayatını kolaylaştırıcı batı tekniklerinin kabul edilebileceği görüşündeydi.

¹¹ E. İhsanoğlu, a.g.m., *OİMC*, s. 43-48.

Ondokuzuncu yüzyıl başında bu grubun başlattığı cemiyetleşme hareketi, tesbitlerimize göre kendi tarzındaki tek teşebbüs olarak kalmıştır.¹²

Modernleşme Döneminde İlmî ve Meslekî Cemiyetlerin Kuruluşu

Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı toplumunda da cemiyetleşme hareketleri bilim ve kültürde meydana gelen reformlar akabinde gerçekleşmiştir. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Türkiyesinde görülen kültürel değişme ve özellikle 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilânının getirdiği reformlar, Osmanlı toplumunda modernleşme yolunda önemli gelişmelere yol açmıştır. Bu dönemde toplumun artan ihtiyaçlarına dayalı olarak cemiyetleşme sahasında ilk teşebbüsler başlamış ve 1851 yılında, yüksek rütbeli devlet adamlarının üye oldukları Encümen-i Dâniş adlı bir kurul devlet tarafından meydana getirilmiştir. Encümen-i Dâniş, o güne kadar İslâm dünyasında benzeri görülmemiş bir kurumdur. Şekil ve usulle ilgili bazı benzerliklere ek olarak, hedef ve gayeleri bakımından da 1635'te Fransa'da kurulan Académie Française'e benzeyen Encümen-i Dâniş, Osmanlı ilmî ve meslekî cemiyetlerinin ilk nüvesini oluşturmuştur.

Encümen-i Dâniş'in kuruluş fikri, 1845 yılında eğitim reformunu planlamak üzere devlet tarafından meydana getirilen Meclis-i Muvakkat'ın, bir Dârülfunûn (medrese dışında bir yüksek okul) kurulması hakkında almış olduğu karar çerçevesinde ortaya atılmıştı. Bu karar üzerine kısa zaman içinde kurulan Encümen-i Dâniş'in ne İslâm şer'i hukukunda, ne de Osmanlı örfî hukukunda daha önce örneği yoktu. Nizamnamesi incelendiğinde, özel hukuka bağlı bir kamu kuruluşu hüviyetine sahip olduğu görülmektedir.

Encümen-i Dâniş'i kurma fikrinin kaynağı tam olarak tesbit edilememiş ise de, bu kararın alınmasında Meclis-i Muvakkat'ı oluşturan şahısların ve aynı zamanda, uzun yıllar Fransa'da eğitim görmüş ve 1846'da kurulan Meclis-i Maarif-i Umumîye'nin başkanı olan Mühendis Ferik Emin Mehmed Paşa'nın tesirinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu kurula, iki Farsça kelimedenden meydana gelen ve "bilim kurulu" mânâsına gelen Encümen-i Dâniş adının verilmesi, "cemiyet-i ulûm", "hey'et-i ulûm", "cemiyet-i ilmiye" gibi aynı mânâyı verebilecek olan fakat terkinde hem dinî, hem din dışı ilimleri ifade eden "ilim" veya çoğulu "ulûm" kelimelerinin bulunduğu terimlerden kaçınılmak istendiğini göstermektedir. Bunun sebebi, kanaatimizce, nasıl ki daha sonraları Dârülfunûn kurulurken bu yeni müessesenin "ulûm"u okutan medreseden farklı bir yüksek öğretim kurumu

¹² E. İhsanoğlu, a.g.m., s. 73-74.

olduğunu belirtmek ve burada modern batı biliminin kastedildiğini göstermek için “ulûm” kelimesi yerine sadece “fünun” denilmiş ise, Encümen-i Dâniş’in de Osmanlı geleneği içindeki eğitim kurumlarından farklı olduğunun belirtilmek istenmesidir.¹³

Encümen-i Dâniş’in kuruluş safhalarını gözden geçirecek olursak, Meclis-i Maarif-i Umumîye’nin Meclis-i Muvakkat’te alınan kararlara göre hazırlanmış olduğu raporun Meclis-i Vâlâ’da görüşülmesi üzerine, Dârülfünûn’un ve Encümen-i Dâniş’in kurulmasına karar verildiğini görüyoruz. Bundan sonra, kuruluş raporları Bab-ı Meşihat’e gönderilerek bu konudaki mütaalası istenmiş ve Şeyhü’l-İslâm Ârif Hikmet bey, Sadârete verdiği cevabında, Encümen-i Dâniş’in hemen kurulması teklifinin yerinde olduğunu bildirmiştir.¹⁴

Encümen-i Dâniş, Sultan Abdülmecid’in bizzat hazır bulunduğu ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa’nın bir konuşma yaptığı büyük bir törenle, 18 Temmuz 1851 tarihinde açılmıştır. Resmî açıklamaya göre “âmmeye ehemmiyet elzem olan kitapların bir an akdem [önce] vücuda getirilmesi için eshâb-ı hüner ve maariften mürekkep bir cemiyet teşkiline lüzum görülerek” kurulmuş olmakla beraber, Encümen’in üyelerinden olan Ahmed Cevdet Paşa, açılışa okunmak üzere hazırlanmış olduğu beyanname de daha çok, dilin korunması ve gramer kaidelerinin hazırlanması gâyetleri üzerinde durmuştur. Bu da, Académie Française’in amaçlarının dikkate alınmış olduğunu göstermektedir. Gerçekten de, Encümen-i Dâniş üyelerinden Sir James Redhouse, o sıralarda hazırlamakta olduğu lûgatte Encümen-i Dâniş’e, birinde “The Academy of Science of Constantinople” (İstanbul Bilim Akademisi), diğerinde ise “The Literary and Scientific Academy of Constantinople” (İstanbul Edebî ve İlmî Akademisi) şeklinde olmak üzere, iki ayrı yerde atıfta bulunmuştur.¹⁵

Encümen-i Dâniş’in nizamnâmesiyle, Académie Française’in kuruluşundaki nizamnâmesi karşılaştırılacak olursa, aralarında benzerlikler bulunduğu görülmektedir. Académie Française’in devlet tarafından tanınmış bir yönetmeliğe bağlanmış ilim adamları ve edebiyatçılar topluluğu şeklinde kurulmuş olması, üye sayısının kırk ile sınırlandırılması, dilin korunması ve gramer kaidelerine uyulmasının sağlanması gibi hedeflerinin bulunması, Encümen-i Dâniş ile benzerlik gösteren noktalardır. Fakat, 1635

¹³ E. İhsanoğlu, “Tanzimat Döneminde İstanbul’da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri”, *150. Yılında...*, s. 397.

¹⁴ Kenan Akyüz, *Encümen-i Dâniş*, Ankara 1975, s. 36.

¹⁵ Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1890, s. 213, s. 885.

yılında kurulduktan sonra günümüze kadar faaliyetini devam ettirmiş olan Académie Française'in aksine, Encümen-i Dâniş 1861 yılında faaliyetine son vermiştir. Kendisine büyük ümitler bağlanan Encümen-i Dâniş, Ahmed Cevdet Paşa'nın birkaç eserini yayınlaması dışında, hedeflerini gerçekleştirilememiştir.¹⁶

Encümen-i Dâniş'in nizamnamesi teşkilâlanma bakımından ele alınacak olursa, Encümen'in dahilî ve haricî olmak üzere iki çeşit üyesinin bulunduğu, dahilî üyelerin sayısı kırk kişiyle sınırlandırılırken, haricî üyeler için bir sınır konulmadığı görülmektedir. Encümen, dahilî üyeler arasından seçilen ve birinci ve ikinci olarak sıralanan iki başkan tarafından idare ediliyordu. Encümen üyeliği bir şeref pâyesini olarak veriliyor, üyeleri ayrıca maaş almıyorlardı. Üyelik şartlarına bakıldığında, dahilî üyelerin ilk defasında ve bir kereye mahsus olmak üzere Meclis-i Vâlâ tarafından, yani devlet tarafından seçildiği görülmektedir. Bundan sonraki üyeler ise, dahilî üyelerin teklifiyle, gizli oyla seçilecekti. Üyelerde, ilim ve fen erbabı olmak, Avrupa dillerinden birini lââyıkıyla bilmek veya bir konuda kitap yazabilecek ölçüde bilgi sahibi olmak gibi özellikler aranmaktaydı. Faaliyet sahasının ne olacağına gelince, Encümen, faydalı kitapları telif veya tercüme yoluyla hazırlayacaktı. Bunları yaparken sade bir dilin kullanılmasını teşvik edecek, kitap yazarlara mükâfat verecek, taşrada bulunan üyeleri de buldukları yerler hakkında bilgi toplayacaklardı.¹⁷

Maarif Meclisi'ne, yani devlete bağlı bir kurul hüviyetinde olmasına rağmen Encümen-i Dâniş'in nizamnamesi, kendisinden sonra kurulan ilmî ve meslekî cemiyetlere örnek teşkil etmiştir. Ondukuzuncu yüzyılda Osmanlı Türkiyesinde yeni anlayışlar ve yeni meslekler ortaya çıkmış, bunların etrafında toplanan yeni çevreler, alışılmamışın dışında yeni tip müesseselerin kurulması yönünde bir teşkilâlanmaya gitmişlerdir. Bu konuda ihtiyaç duydukları hukukî temelleri de Encümen-i Dâniş örneğinde bulmuşlardır.

Hızlı Gelişmeler

Osmanlı Türkiyesinde ilmî ve meslekî cemiyetlerin birbiri ardına oluşmaları Encümen-i Dâniş'in kuruluşunu takip etmiştir. Ülkede yaşayan yabancılara gösterdikleri gayretlerle kurulan ilk ilmî ve meslekî cemiyetler, kısa bir süre sonra Osmanlı eğitim müesseselerinin mezunları tarafından sürdürülmüştür. Encümen-i Dâniş'in kuruluşundan Osmanlı Devleti'nin

¹⁶ K. Akyüz, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁷ K. Akyüz, *a.g.e.*, s. 51-57.

sona erdiği yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen yaklaşık yetmiş beş yıllık süre içinde, çeşitli ilim ve meslek dallarında birçok cemiyet kurulmuştur. İstanbul'da yaşayan yabancıların kurduğu ilk ilmi cemiyet *Société Orientale de Constantinople*'tur (İstanbul Şark Cemiyeti). 1852 yılında Avrupalı şarkiyatçılar tarafından kurulan bu cemiyetin amacı, doğu ülkeleri ve özellikle Osmanlı Devleti hakkında bilgi toplamak ve yaymak, bu ülkelerin tabiatını, coğrafyasını, tarihini, dillerini, edebiyatını, eski eserlerini, bilim ve sanatını incelemektir. Cemiyet, Paris Şark Cemiyeti ve Alman Şark Cemiyeti örnek alınarak kurulmuş olup, bildiğimiz kadarıyla Osmanlı Türkiyesinde şahıslar tarafından kurulan ilk ilmi cemiyettir. Nizamnamesi yirmi üç yabancı tarafından imzalanmıştır. Kırk üyesi bulunan cemiyetin İstanbul'daki faaliyetleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.¹⁸

Yabancılar tarafından İstanbul'da kurulmuş olan ikinci cemiyet ise Kırım muharebesi sırasında İstanbul'da bulunan müttefik ordular tabiplerinden İngiliz P. Pincoffs ve arkadaşlarının altı ay süren çalışmaları sonunda, *Société Médicale de Constantinople* (İstanbul Tıp Cemiyeti) adıyla 15 Şubat 1856'da kurulmuştur. Esas amacı, İstanbul'da harp yaralılarını tedavi etmekle görevlendirilen tabiplerin karşılaştıkları tıbbî problemleri tartışmak ve aralarında dayanışma sağlamaktır. Cemiyetin, hepsi de yabancı olan kırk üyesi vardı. Cemiyetin kuruluşunda hiçbir güçle karşılaşmamış olduğu anlaşılmaktadır. Sadrazam Fuat Paşa'nın yardımlarıyla, 22 Mayıs 1856'da bu cemiyete Padişah'ın beratı ve Şâhane (Imperial) ünvanıyla birlikte, aylık elli altın tahsisat sağlanmıştır. Böylece cemiyetin adı, *Société Impériale de Médecine de Constantinople*, Türkçe kaynaklarda ise *Cemiyet-i Tibbiye-i Şâhane* olarak değişmiştir.

Dr. Pincoffs'tan sonra cemiyetin ikinci şeref üyeliği, Fuat Paşa'ya verilmiştir.¹⁹ Bu cemiyetin kuruluşuyla, hukukî bakımdan yeni bir durumla karşılaşmıştır, çünkü şahıslar tarafından kurulan cemiyetlerin, kuruluşlarından sonra resmen tanınmaları uygulamasını getirmiştir. Bu tarihten sonra kurulan cemiyetler de aynı şekilde, kuruluşlarından sonra izin alınması esasına uymuşlardır. Resmen olmasa da usulle ilgili bir kaide olarak kabul gören bu uygulamaya hiçbir resmî makamdan muhalefet gelmemiştir.

¹⁸ Fleischer, "Die morgenländische gesellschaft in Constantinopel", *ZDMG*, cilt VII, 1853, s. 273-278; *OİMC*, s. 7.

¹⁹ Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, "Türk Tıp Cemiyeti (Derneği), Cemiyet-i Tibbiye-i Şâhâne ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları", *OİMC*, s. 110-120.

Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhane, şeref üyeleri, dahili üyeler ve muhabir üyelerden meydana gelmişti. Tabip, cerrah, eczacılık okulu mezunu ve veterinerlik okulu mezunu olanlar dışında kimsenin üyeliğe kabul edilmemesi, bu cemiyete aynı zamanda bir meslekî cemiyet hüviyetini vermektedir. Cemiyetin yirmi bir maddelik nizamnamesi incelenecek olursa, Encümen-i Dâniş'in nizamnamesi ile benzerlikler bulunduğu görülür. Bunun yanında, üyelik aidatı alınması ve *Gazette Medicale d'Orient* adlı bir derginin çıkarılması gibi bazı yeni unsurların eklendiğini ve çalışma dili olarak Fransızcanın esas kabul edildiğini görüyoruz. Bazı değişikliklerle *Türk Tıp Derneği* adıyla günümüze kadar hayatini devam ettirmiş olan bu cemiyet, Osmanlı toplumuna yeni kavramların ve yaklaşımların girmesinde etkili olmuştur. Cemiyete, şeref üyeliği verilen birkaç yüksek mevki sahibi devlet adamı dışında Türk üye kabul edilmemesi, sonraki yıllarda Türk aydınları arasında da benzer cemiyetleşme hareketlerinin doğmasına yol açmıştır.²⁰

Türk aydınlarının, bilim ve kültürü yaymak için kendi aralarında kurdukları ilk cemiyet, *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* olmuştur. Cemiyet 1861 yılında, Münif Efendi'nin (Münif Paşa) önderliğinde ve St. Peterburg sefiri Halil Bey'in başkanlığında kurulmuştur. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhane örneğinde olduğu gibi, kurulduktan ve üyelerini tesbit ettikten sonra devlete resmen müracaat etmiş ve faaliyetlerine izin verilmesini istemiştir. Çalışmaları için gerekli izin verilmekle beraber, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhane'nin aksine, yardım olarak talep etmiş olduğu aylık tahsisatı alamamıştır. Dahili üyeler ve şeref üyelerinden meydana gelmesi gibi bazı benzerlikler yanında bu cemiyeti bir öncekilerden ayıran en önemli unsur, din ve dil farkı gözetmeden her millettten şahısları üyeliğe kabul etmiş olmasıdır.²¹

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye 1867'ye kadar, altı yıl boyunca çalışmalarını sürdürmüştür. Bazı tarihçiler tarafından, bu cemiyetle Londra'daki Royal Society arasında; ikisinin de devlet tarafından değil, şahıslar tarafından kurulmuş olmasından dolayı bir benzerlik olduğu ileri sürülmüştür. Oysa Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ile Royal Society arasında ne kuruluş şartları, ne de amaçları ve faaliyetleri bakımından benzerlik bulunmamaktadır. Esas amacı aydın ve tahsilli zümrelere Avrupa bilimini tanıtmak olan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, daha çok, Rönesans dönemin-

²⁰ Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", *OİMC*, s. 86-87.

²¹ E. İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri", *OİMC*, s. 203-204.

de İtalyan hümanistlerin kurmuş oldukları kulüplere benziyordu. Hatırlanacağı gibi ondördüncü, onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda, yeni ilmi ve edebî ilgi alanlarının üniversitelerde ve skolâstik çevrelerde kabul görmemesi üzerine İtalyan hümanistleri, kendilerine eğitim kurumları dışında yer aramışlar, şehir devletlerinin saraylarına ve *Medici*'ler gibi tüccar ve despot prenslere sığınmışlardır. 1400'ler boyunca bu şahıslar, büyük kısmı belirli bir sahada uzmanlaşmayan ve pek azı bilimle veya matematikle ilgilenen kulüpler kurmuşlardır. Bu kulüpler yine de, bilime olan ilginin canlandırılabilceği ve canlandırılması gerektiği fikrini yaymakta etkili olmuşlar, elit zümrenin bir kısmını, hayatın maddî, sosyal ve siyasî şartlarının iyileştirilebileceği fikriyle bağdaşan bu amaca doğru yönlendirmeyi başarmışlardır.²² Buna benzer şekilde, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de de bilime gösterilen ilgi, bir bilim dalında çalışmak, bunu geliştirmek veya meslek edinmek amacına matuf değildi. Bilim, kültürel bir vaka olarak ele alınıp tanıtılmak isteniyordu. Bundan dolayı, bu cemiyetin gerçek mânâda bir bilim transferine veya bilim üretilmesine yönelik bir hedefinin olmadığı veya böyle bir ihtiyacın varlığından haberdar olmadığı söylenebilir.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin faaliyeti esas olarak, yeni aydın sınıfına ve batı tarzı eğitim müesseselerinin mezunlarına modern bilimi tanıtmaya çalışmak olmuştur. Bu amaçla, Avrupa'da çıkan popüler dergi ve kitaplardan gelişigüzel derlenen yazıları ihtiva eden ve kırk yedi sayısı yayınlanan *Mecmua-i Fünûn* dergisini çıkarmıştır. Cemiyet çalışmalarını, kendisini ortaya çıkaran modernleşme döneminde yetişmiş olan bürokratların yönetiminde sürdürmüş, aynı dönemde yetişen kimyager, fizikçi, astronom ve matematikçi gibi modern bilim adamlarını üyeliğine almamıştır. Bu cemiyetin üyeleri, Beşiktaş ulemâ grubunda görülen, modern bilimi İslâmiyet ile bağdaştırma eğiliminden uzak bir tavıra sahipti. Maalesef, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Osmanlı Türkiyesinde yeni bilim geleneğinin ve ilmi cemiyetlerin oluşmasına katkıda bulunacak yerde, "bilimcilik" akımının ilk temsilcisi olma talihsizliğine uğramıştır²³.

Osmanlı Türkiyesinde cemiyetleşme hareketinin ilk on yılında, ilmi, meslekî ve kültürel amaçlı cemiyetler, kuruluş serbestisine sahip olmak yanında, devlet tarafından da tanınmışlardır. Mahiyetleri ve özellikleri bir-

²² Roger L. Emerson, "The Organisation of Science and its Pursuit in Early Modern Europe", *Companion to the History of Modern Science*, Ed. R.C. Olby, G.W. Cantor, Routledge, London, New York, 1990, s. 969.

²³ E. İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin...", s. 218-220.

birinden farklı olmakla beraber yönetmeliklerinde seleflerinin uygulamaları örnek alınmış, ancak yeni ihtiyaçlara göre yeni maddeler eklenmiştir. Cemiyetlerin yönetmelikleri arasındaki bu benzerlikleri gözönüne alarak, sonraları kurulmuş olan cemiyetleri, hukukî özellikleri bakımından değil, hedefleri ve faaliyetleri yönünden incelemeyi uygun buluyoruz. Bundan sonraki dönemlerde kurulan cemiyetler, siyasî ve ekonomik bazı hedefler de gözetmeye başlamışlardır.

Müslüman Osmanlı bilim adamları tarafından İstanbul'da kurulan ilk cemiyet, *Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye*'dir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhane'den mezun Türk tabiplerinin 1862'de gizlice kurmuş olduğu bu cemiyetin hedefi, tıp ve diş hekimliği konularında yazılmış yabancı dildeki eserleri Türkçeye tercüme etmek ve aylık bir Türkçe dergi yayınlamaktan ibaretti. 1865 yılında resmen devlete müracaat eden cemiyetin kuruluşu onaylanmış ve kendisine aylık bin kuruş tahsisat bağlanmıştır. Tıp eğitiminin Türkçe olarak yapılması konusunda yoğun gayretler gösteren Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, tıp eğitiminin Fransızca olması fikrini savunan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhane ile büyük bir mücadeleye girmiştir. Bu mücadeleyi, 1870 yılında tıp eğitiminin Türkçe yapılmasını sağlayarak kazanan Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin ikinci önemli başarısı, ilk Türkçe tıp lügâtı olan *Lugât-ı Tıbbiye*'yi yayınlaması olmuştur. Bu lügâtın ilk baskısı 1873'te, ikinci baskısı 1901'de yapılmıştır. Bu cemiyetin üyeleriyle, tıp eğitiminin Fransızca dilinde devam etmesi gerektiğini savunan Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhane üyeleri arasındaki tartışmalar, tıp tarihi ve Osmanlı kültür tarihi bakımından dikkate değer ve önemlidir.²⁴

Osmanlı Türkiyesinde tıp cemiyetlerinden sonra ilk sırada eczacılık cemiyetleri kurulmuştur. Bunların ilki, 1863 yılında, *Société de Pharmacie de Constantinople* (İstanbul Eczacılık Cemiyeti) adıyla gayri müslimler tarafından kurulmuştur. Kuruluşundan kısa bir süre sonra kapanan cemiyet, 1879'da aynı isimle yeniden kurulmuş ve faaliyetini yirmi yıldan fazla sürdürmüştür. Cemiyetin yayın organı, 1879-80 yılları arasında neşredilen *Journal de la Société de Pharmacie de Constantinople*'tur. Cemiyet, eczacıların ve eczahanelerin çalışmalarını düzenleyecek bir kanun çıkartılması, ilaç fiyatlarını düzenleyecek bir tarifinin yürürlüğe konulması, eczahane sayısının sınırlandırılması, eczahaneler dışında ilaç satışının yasaklanması ve bir kodeks yayınlaması konularında gayret göstermiştir. Türk eczacı-

²⁴ Nil Sarı, "Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Tıp Dilinin Türkçeleşmesi Akımı", *OİMC*, s. 121-142; E. İhsanoğlu, Feza Günergün, "Tıp Eğitiminin Türkçeleşmesi Meselesinde Bazı Tesbitler", Birinci Milletlerarası Tıp Tarihi ve Deontoloji Kongresi, İstanbul, 1993.

lar ise 1908 yılında *Osmanlı Eczacı İttihat Cemiyeti*'ni kurarak birleşmişlerdir. Osmanlı döneminde kurulduğu bilinen sekiz eczacılık cemiyetinin belirli bir program çerçevesinde anlaşarak birleşmeleri istenmişse de, bu ancak Cumhuriyet'in ilânından sonra, 1924 yılında İstanbul'da *Türkiye Eczacıları Cemiyeti*'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir.²⁵

1864 yılında Osmanlı aydınları, *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye* adlı yeni tipte bir cemiyet kurmuşlardır. Bu cemiyet daha önce devlet tarafından ya da şahıslar tarafından kurulan cemiyetlerden farklı olarak, Batı tarzı akademilerin benzerleri veya elit tabakanın kulüpleri gibi değil, halk tabanına dönük ve İslâm geleneklerine uygun bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bugün *Dârüşşafaka* adıyla bilinen Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin hayatîyetini günümüze kadar sürdürmesi, kendi sosyal çevresiyle içiçe, toplumun hayat tarzına uygun şekilde faaliyet gösteren cemiyetlerin kalıcılığını gösteren iyi bir örnek olmuştur.

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye, orta seviyedeki devlet memurları ve bürokratlar tarafından, münhasıran müslüman çocukların eğitimini sağlamak amacıyla kurulmuş olup, gayr-ı müslim çocukların eğitimiyle ilgilenmemiştir. Kuruluşundan birkaç yıl sonra, hristiyan ve musevî öğrencilerin çoğunlukta olduğu Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'ne karşılık, müslüman çocuklar için parasız yatılı bir okul olan *Dârüşşafaka-i İslâmiye*'yi kurmuştur. Bu okulun tarihinde, Osmanlı aydınları arasında birbirinden farklı görüşe sahip iki grubun, yani kendi kültürünü muhafaza ederken Batıdan ilham alarak bilim ve eğitimde gelişme yapılabileceğine inananlarla, tamamen batı kültürünü alma taraftarı olan münevverlerin çatışmasını görmek mümkündür. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurucularından olan Münif Paşa'nın, 1867'de Maarif Nazırı olunca Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'yi "istirkab" ile kapatması bu mücadeleye iyi bir örnektir.²⁶

Muhafazakâr Osmanlı aydınlarının kurduğu bir diğer cemiyet ise, 1879-80 yılları arasında yalnız onbir ay faaliyet gösterdiğini tesbit edebildiğimiz *Cemiyet-i İlmiye*'dir. Bu cemiyetin amacı, Osmanlı Türkiyesinde bilim ve tekniği yaymak ve bazı okullara yardım sağlamaktır. Üyeleri arasında ulemâ sınıfına mensup olup Avrupa'da gelişen modern bilimlere açık bir zihniyete sahip şahsiyetler vardı. Bu cemiyet, dönemin kültürel ortamı içinde, batı kültürünü tamamen kabul veya tamamen reddetme tavrı içindeki

²⁵ Turhan Baytop, "Osmanlı İmparatorluk Döneminde Eczacılık Cemiyetleri", *OİMC*, s. 143-154.

²⁶ Darüşşafaka, *Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, İstanbul 1927, s. 3-5.

iki uç görüş arasında uzlaştırıcı bir tutum izlemiştir. Kısa süren faaliyetleriyle ilgili olarak elde bulunan tek kaynak, yedi sayısı çıkmış olan *Mecmu'ı Ulûm* adlı dergisidir.²⁷

Birinci Meşrutiyet'in İlânı ve Cemiyetlerin Hukukî Durumu

Osmanlı İmparatorluğunda geçerli olacak, fıkıh hükümlerine dayalı medenî kanunu hazırlamak üzere Birinci Meşrutiyetin ilânından kısa bir zaman önce, 1868'te, Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında kurulan Mecelle Cemiyeti'nin hazırladığı *Mecelle*, tüzel kişilik hakkındaki ilk işaretleri ihtiva ediyordu. Mecelle'nin 423. maddesi, "... şahs-ı vahid hükmünde olan müteaddit şahıslar..." ifadesiyle derneklere atıfta bulunurken, 1876'da ilân edilen Kanun-i Esasî'de dernekle ilgili bir hüküm bulunmamaktaydı. O dönemde Osmanlı hukukunda tüzel kişilik kavramının tarifi henüz tam mânâsıyla yapılmamıştı. Sultan II. Abdülhamid devrinde, 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânına ve 1909'da cemiyetler kanununun kabulüne kadar, ilmi ve meslekî cemiyetlerin kuruluşu, bazı istisnalar dışında, yavaşlamıştır. Bunun bir sebebi, yurt içinde ve dışında siyasî partiler gibi faaliyet gösteren bazı cemiyetlerin uyandırdığı endişelerdi.²⁸

İkinci Meşrutiyet Dönemi Cemiyetleşme Hareketleri

Osmanlı toplumunda cemiyetleşme hareketi bilhassa İkinci Meşrutiyet'in ilânıyla hız kazanmıştır. Bu tarihten sonra kurulan cemiyetlerin sayısında görülen önemli artışın bir sebebi Meşrutiyet'in getirdiği serbestlik havası olmakla birlikte, esas sebep, 1909 yılında ilk cemiyetler kanununun çıkarılmış olmasıdır. Bu kanun sayesinde Osmanlı cemiyetleri hukukî bir temele kavuşmuş, cemiyet kurmak için "ruhsat" almak yerine, kurulduktan sonra bildirim şartı getirilmiştir.²⁹ İkinci Meşrutiyet'in ilânından sonra hızlanan cemiyetleşme hareketinin bir özelliği de, kurulan meslekî cemiyetlerin çeşitliliğidir. Bu tarihten önce yalnız tıp ve eczacılık alanlarında meslekî cemiyetler kurulmuş olmasına rağmen, bu tarihten itibaren ziraat, veterinerlik, diş hekimliği, mühendislik ve mimarlık dallarında da cemiyetleşme olduğu görülür.

Diş hekimliği alanındaki ilk cemiyet, Tıp Fakültesi bünyesinde Diş hekimliği Okulu'nun açılmasından (1909) sonra, bu okulun öğrencileri-

²⁷ E. İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye ve Mecmu'a-ı 'Ulûm", *OİMC*, s. 221-245.

²⁸ E. İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Meslekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *OİMC*, s. 11-12.

²⁹ Hüseyin Hatemi, "Bilim Derneklerinin Hukukî Çerçevesi (Dernek Tüzelkişiliği)", *OİMC*, s. 83-84.

nin teşebbüsüyle 1914 yılında *Diş Hekimleri Mezunîn ve Talebe Cemiyeti* adıyla kurulmuştur. 1914-1923 yılları arasında bu sahada çalışan dört ayrı cemiyetin varlığı bilinmekle beraber, bunlar arasında ilk uzun ömürlü cemiyet, 1922'de kurulan *Türk Diş Tabipleri Cemiyeti* olmuştur.³⁰

İkinci Meşrutiyet'ten sonra kurulan cemiyetler arasında ziraat ve ormancılık yüksek okulları mezunlarının birbirlerinden ayrı olarak kurdukları iki cemiyet yanında, *Osmanlı Ziraat Cemiyeti* adlı bir cemiyetin varlığı da bilinmektedir.³¹

Veterinerlik alanında ise, veterinerlik eğitimi daha 1842'de Askerî Baytar Mektebi'nin açılmasıyla başlamış olmakla beraber, ilk cemiyet 1908'de *Osmanlı Cemiyet-i İlmiye-i Baytariyesi* adı altında kurulmuştur. Aynı yıllarda değişik şehirlerde beş ayrı baytarlık cemiyetinin mevcut olduğu bilinmektedir. Bunlardan Adana'da kurulmuş olan *Taşra Baytarî Cemiyeti* faaliyete geçmeden dağılmıştır.³²

Uygulamalı bilimlerden mühendislik ve mimarlık sahalarında cemiyetleşme hareketleri 1908'den sonra başlamıştır. Uygulamalı bilimler arasında, Türkiye'de modern eğitiminin verilmesine en erken başlanan konu mühendislik olmasına rağmen, bu mesleğin mensuplarının cemiyetler kurarak birleşmeleri geç olmuştur. Bu gecikmenin başlıca sebebi, mühendislik eğitimi veren Mühendishane-i Berr-i Hümayûn, Hendese-i Mülkiye gibi askerî ve sivil müessese mezunlarının, eğitimlerini tamamladıktan hemen sonra orduda veya devlet hizmetinde görevlendirilmiş olmalarıdır. Ayrıca, o yıllarda serbest çalışan mühendislerin sayıca az olması da, bu sahadaki cemiyetleşme hareketlerini geciktiren bir faktör olabilir. Mimarlıkta ise, düzenli sivil mimarlık eğitiminin ancak 1882'de, Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nin kurulmasıyla başlamış olması, Türk mimar zümresinin yetişmesini ve dolayısıyla Türk mimarlar arasındaki cemiyetleşmeyi geciktirmiştir.

Mühendislik ve mimarlık sahasındaki ilk cemiyet, 1908 yılında Hendese-i Mülkiye Okulu mezunu bürokrat mühendislerle, pek çoğu serbest çalışan mimarların kurdukları *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti*'dir. Bu cemiyetin en dikkate değer çalışmaları, Osmanlı Türkiye'sinde mühendislik eğitiminde ve uygulamasında karşılaşılan problemlerin çözümüyle ilgili olup, yayın organı olan *Osmanlı Mühendis ve Mi-*

³⁰ E. İhsanoğlu, "Modernleşme Süresi...", s. 12.

³¹ E. İhsanoğlu, a.g.m., s. 11.

³² E. İhsanoğlu, a.g.m., s. 17.

mar Mecmuası (1909-1910) bu hedefin gerçekleşmesi için zemin hazırlamakta yardımcı olmuştur. Bu ilk cemiyetleşme teşebbüsünden sonra 1913 yılında, ekseriyeti gayrı müslim olan Osmanlı mühendis ve mimarlarıyla Osmanlı hizmetindeki ecnebi meslekdaşları, *Association des Architectes et Ingénieurs en Turquie* (Türkiye'deki Mimar ve Mühendisler Cemiyeti) adı altında kurulan bir cemiyette birleşmişlerdir. Mühendis ve mimarların birbirlerinden ayrı olarak cemiyetler kurmaları ise, Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleşmiştir.³³

1908 yılında birkaç Osmanlı edebiyat ve kültür adamının teşebbüsüyle kurulan *Osmanlı Coğrafya Cemiyeti*, coğrafya sahasında kurulan ilk cemiyet olmasının yanısıra, kuruluş amaçları incelendiğinde, meslekî bir cemiyetten ziyade ilmi bir cemiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Cemiyetin amacı, coğrafya konusunda araştırmalar yapmak, istatistikler derlemek, bu konuda dünyada meydana gelen gelişmeleri izlemek ve başka ülkelerdeki benzerleriyle temaslar kurmaktır. Bu sahada çalışan bir başka cemiyet de, merkezi Paris'te bulunan *Société de Géographie de Paris*'in 1913'ten itibaren faaliyette bulunan İstanbul şubesidir.³⁴

Osmanlı döneminde temel bilimler sahasında başarılı bir cemiyetleşme hareketinin olmadığı anlaşılmaktadır. Kimya dalında ilk cemiyet kurma teşebbüsleri 1919-20 yıllarında yapılmışsa da bu daldaki ilk cemiyet 1924'te, *Türk Kimyagerler Cemiyeti* adıyla kurulmuştur. Temel bilimlerde ilk cemiyetleşme hareketinin kimya dalında olması, kimyanın teorik yönü yanında uygulama alanının da bulunmasıyla açıklanabilir. Yine de, cemiyetin kuruluşu, ancak Dârülfünûn'un Fen Fakültesinden bağımsız bir kimyagerler zümresinin yetişmesinden sonra, yirminci yüzyılın ilk çeyreği içinde gerçekleşmiştir. Fizikçiler de 1930'da bir cemiyet kurma amacıyla çalışmalarına başlamışlarsa da, fizik sahasında olsun, astronomi ve matematikte olsun, cemiyetler kurulması ancak 1950'lerde mümkün olmuştur.³⁵

1914 yılında kurulan *Türk Bilgi Derneği*, popüler bilgi sunmanın ötesinde, araştırmaya ve bilgi birikimine yönelmeyi amaçlayan bir cemiyetti. Bu cemiyet "Türkiyyat", "İslâmiyyat", "Hayatiyyat" (biyoloji), "Felsefe ve İctimaiyyat" (sosyoloji), "Riyaziyyat ve Maddiyat", ve "Türkçülük" şubelerinden oluşmuştur. İleride oluşturulacak bir akademiye nüve olması gâ-

³³ Feza Günergun, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri", *OİMC*, s. 154-196.

³⁴ E. İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci...", s. 14.

³⁵ E. İhsanoğlu, a.g.m., s. 15.

yesiyle kurulduğu belirtilen cemiyetin yayınladığı *Bilgi Mecmuası*, tarih, dil, edebiyat, felsefe, siyaset bilimi, sosyoloji, iktisat, eğitim, pedagoji, tıp ve matematik gibi çok çeşitli konularda yazılar ihtave ediyordu.³⁶ Bu cemiyet de 1879-80 yıllarında faaliyet gösteren Cemiyet-i İlmiye adlı cemiyet gibi kısa ömürlü olmuş, mecmuasının da yine onun gibi ancak yedi sayısı yayınlanabilmiştir.

Osmanlı Cemiyetleşme Hareketinin Avrupa'daki Tecrübelerle Mukayesesi

Yukarıda gözden geçirdiğimiz ilmî ve meslekî cemiyetlerin teşekkül tarihinin analitik bir şekilde incelenmesi, bilim tarihi açısından bazı tesbitlerin yapılmasını mümkün kılmaktadır. Bilindiği gibi Avrupa'daki ilmî cemiyetler onyedinci yüzyıldan itibaren, Bilim Devrimi neticesinde ortaya çıkan "yeni bilim" konularına ilgi duyan amatör bilim adamları tarafından, ve Ortaçağ üniversitelerinin skolâstik bilim anlayışına karşı bir tepki neticesinde kurulmuşlardır. Bu cemiyetlerle birlikte akademiler, modern bilimlerin ondokuzuncu yüzyılda üniversitelerin eğitim programlarında yer almasına kadar, bu bilimlerin incelenip geliştirildiği başlıca müesseseler olmuşlardır.³⁷

Royal Society of London ve *Académie des Sciences de Paris*'in on yedinci yüzyılda kurulması, onsekizinci yüzyılda hızlanan ilmî cemiyetleşme hareketini başlatmıştır. Bunun neticesinde, onsekizinci yüzyılın ilk yıllarından itibaren Berlin, St. Petersburg, Uppsala, Bologna ve Prag'da devlet akademileri, ve Avrupa'nın değişik şehirlerinde kişilerin oluşturdukları çok sayıda ilmî cemiyetler kurulmuştur. Osmanlıların Avrupa'da gelişen bu hareketten etkilendiklerini söylemek güçtür. Osmanlı'da Avrupa'dakine benzer bir cemiyetleşme hareketi ancak ondokuzuncu yüzyılın ortalarında başlamıştır. Bunun sebeplerinden biri, çeşitli alanlarda yetişmiş bilim adamlarının sayısının, cemiyet halinde teşkilatlanmalarına yetecek bir seviyeye ancak bu tarihlerden sonra ulaşmasıdır.

Yine de Osmanlı Türkiyeesindeki gelişmeler, Avrupa'dakilere paralel bir durum gösterir. İslâmî ilimler, klâsik bilim kurumları olan medreselerde geleneklere uygun şekilde öğretilirken, modern bilim de onsekizinci yüzyılın sonunda kurulmaya başlanan batı tarzı eğitim kurumlarında öğretiliyordu. Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Türkiyeesinde de ilmî cemiyetlerin kurucuları, "yeni bilim"leri, yani modern bilimleri tanıma imkâ-

³⁶ Zafer Toprak, "Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmuası"; *OİMC*, s. 247-254.

³⁷ Stephen F. Mason, *A History of the Sciences*, Collier Books, New York 1962, s. 256-266.

nı bulmuş olan kişilerdi. Cemiyetleşme hareketinin ilk safhasında ilmî cemiyetlerin üyeleri arasında yer alan ulema sınıfı mensupları daha sonra yerlerini, modernleşme hareketi içinde yetişen yeni aydınlara bırakmışlardır.

Aralarında şekille ilgili bazı benzerlikler olmasına rağmen, Osmanlı Türkiyesinde ve Avrupa'da kurulan cemiyetler arasında bilhassa kuruluş hedefleri bakımından farklılıklar görülür. Avrupa'daki cemiyetler, araştırmalar yaparak bilimi geliştirmek ve icatları teşvik etmek için çalışıyorlardı. Bu cemiyetlerin ilk örneklerinden olan Royal Society'nin çalışmaları arasında ağırlık olarak deneyler ve pratik uygulamalar yer almakta, "useful arts" ("fünûn-ı nâfi'a", faydalı sanatlar) olarak tarif edilen imalâtın, makinelerin ve icatların gelişmesi istenmekteydi. Ayrıca bu cemiyet yalnız bilim adamlarına değil, tüccarlara, denizcilere, ve mekanik sanatlarla uğraşan kişilere de açıktı.

Osmanlı cemiyetlerinin bazılarında "ilmî araştırma yapmak", "bazı zanaat ve meslekleri teşvik etmek, fenleri, tekniği, ziraat ve sanayii yaygınlaştırmak" gibi amaçlar bulunmasına rağmen, uygulamada bu amaçlar gerçekleşmemiştir. Diğer taraftan, Osmanlı cemiyetlerinin çoğunun üyeleri, modern bilim eğitimi veren yeni müesseselerin mezunları olup, toplumun diğer aydın zümreleri, iş ve meslek çevrelerine mensup kişiler bu cemiyetlerde yer almamışlardır. Cemiyetlerin kurulduğu dönemde Osmanlı toplumunun heterojen bir yapıda olmasının bunda rol oynamış olduğu düşünülebilir.

Osmanlı cemiyetlerinin yukarıda özetlediğimiz gelişme durumu, toplumda yenilikler yapılmasının lüzumlu olduğunun bilinmesinin, arzu edilen hedeflere ulaşmak için yeterli olmadığını göstermektedir. Aynı derecede önemli bir başka şart, bu yeniliklerin uygulanmasının teşvik edecek uygun bir ortamın varlığıdır. Avrupa'da ekonomik ve sosyal faktörlerin teşvik ettiği ilmî ve teknolojik gelişmeler neticesinde ortaya çıkan kompleks bilim ortamı Osmanlı Türkiyesinde mevcut olmadığından, Osmanlı cemiyetlerinde bilim üretimi, tâli bir hedef olarak kalmıştır. Avrupa'da bilim üretimi faaliyetinin arkasındaki siyasî, sosyal ve ekonomik şartların Osmanlı Türkiyesinde farklı ve hattâ tam tersine bir durumda olması, Osmanlı cemiyetlerinin hedeflerinin ve faaliyetinin de farklı olmasına yol açmıştır. Teknoloji transferi yaparak eski askerî ve siyasî gücüne bir an önce kavuşmak gayesi içindeki Osmanlılar, daha çok genel mahiyette, modern bilimin halka basit bir şekilde tanıtılmasını sağlayacak ilmî cemiyetler kurmuşlardır. Bu cemiyetlerin kısa ömürlü yayınları

da bu niyeti göstermektedir. Orijinal makalelerin bulunmadığı bu yayınlar, Avrupa'dan meslekî bilgiler veya halkın ilgisini çekebilecek genel mahiyette makaleler aktarmakla sınırlı kalmıştır. Diğer yandan, yeni eğitim müesseselerinden yetişen tabip, eczacı, mühendis gibi meslek adamları ise, meslekî dayanışmalarını artıracak ve toplumdaki yerlerini güçlendirecek meslekî cemiyetleri kurmaya yönelmişlerdir.

Osmanlı Türkiyesinde kurulan ilmî ve meslekî cemiyetlerin gelişmesini yavaşlatan başka bir faktör de, devlet ile cemiyetler arasında ortak menfaatlere dayanan bir ilişkinin bulunmayışı olmuştur. Devlet, teknik alanda, cemiyetlerin tecrübelerinden esaslı bir şekilde faydalanmayı düşünmediğinden, onlardan belirli fonksiyonları yerine getirmelerini beklememiştir. Yine de Osmanlı cemiyetleri ve bilhassa meslekî cemiyetler, devletten maddî yardım talebinde bulunmuşlar ve bu istekleri bazı durumlarda müspet karşılanmıştır. Bu karşılıklı yardımlaşmanın en önemli örneği, Türk hekimlerinin kurduğu Cemiyet-i Tibbiye-i Mülkiye'nin, Türkçe tıp terminolojisini geliştirmek için yapmış olduğu çalışmalarda görülür. Malî kaynaklarını genellikle üye aidatlarından ve neşriyat gelirlerinden sağlamaya çalışan Osmanlı cemiyetlerinin, Avrupa'daki cemiyetler gibi kendilerine maddî destek sağlayan hâimleri olmamıştır.

Osmanlı dönemi meslekî cemiyetleri, ilmî cemiyet olarak vasıflandırılan cemiyetlere göre daha fazla sayıda olduğu gibi, hepsi de uygulamalı bilim dallarında faaliyet göstermekteydi. Bu durum, Osmanlı Türkiyesinde Batının teknolojik seviyesine bir an önce ulaşabilmek, ordunun, yeni devlet kurumlarının ve genel olarak toplumun ihtiyaç duyduğu insan gücünü yetiştirebilmek için, uygulamalı bilimler eğitiminin temel bilimler eğitiminden çok önce başlatılmış olması ve böylece, uygulamalı bilimlerde yetişmiş zümrenin daha erken dönemlerden beri mevcut olmasıyla açıklanabilir. Meslekler arasında, sivil vasfı ağır basan, yani Devlet hizmetinin ve ordunun dışında yürütülen mesleklerde, cemiyetleşme hareketi daha erken başlamıştır. Buna paralel olarak, sosyal yönü ağırlıklı olan mesleklerde cemiyetleşmenin daha erken olduğu görülmektedir: en erken cemiyetleşme, meslek mensuplarının çok sayıda olduğu, serbest çalışma imkânının bulunduğu ve daha geniş sosyal ilişkiler kurmanın mümkün olduğu tıp ve eczacılık alanlarında gerçekleşmiştir.

Osmanlı dönemi ilmî ve meslekî cemiyetleri, birkaç istisna dışında imparatorluğun başkenti İstanbul'da kurulmuştur. Bu cemiyetlere İstanbul dışından da üye kabul edilmekle beraber faaliyetleri genel olarak İstanbul ile sınırlı kalmıştır.

Cemiyetlerin kurucularına ve üyelerine bakıldığında, tıp ve eczacılıkta ilk cemiyetleşme teşebbüslerinin gayr-ı müslimlerden gelmiş olduğu görülmektedir; bu cemiyetlerin çok az sayıda Türk ve müslüman üyesi olmuştur. Daha sonraları, sayısı artan Türk meslek erbabı da kendi aralarında birleşerek meslekî cemiyetler kurma yoluna gitmiştir. Bunun bir istisnası mühendislik ve mimarlık alanında görülür. Türk mühendis ve mimarlarının bir cemiyet kurmalarından beş yıl sonra gayr-ı müslim mimarlar birleşerek kendi cemiyetlerini kurmuşlardır. Diğer yandan, ziraat ve veterinerlik mesleklerinde cemiyetleşme, daha ziyade Türk meslekdaşlar arasında gerçekleşmiştir.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti birçok sahada, erken dönemlerden itibaren Batı ile temas içinde olmuş, Avrupa'dan bilgi ve teknikler aktarmak için teşebbüslerde bulunmuştur. Bu amaçla Avrupa'dan teknik elemanlar getirtmiş, Avrupa'ya öğrenciler göndermiş, Avrupa'nın teknik eğitim veren müesseselerine benzer okullar kurmuştur. Hattâ, Osmanlı toplumunun yüzyıllardan beri kullandığı ölçü ve tartı sistemini terk ederek, metrik sistemi, resmî ölçü ve tartı sistemi olarak kabul etmiştir.³⁶ Bütün bunlar, Osmanlılar'ın istedikleri takdirde, Batıdaki gelişmeleri Osmanlı ülkesine aktarabileceklerine, Rusya'da Büyük Petro örneğinde olduğu gibi, batı bilim ve teknolojisini öğrenip uygulayabileceklerine işaret eder. Ancak öyle görünüyor ki, Batı ile aralarındaki mesafeyi kapatma konusunda gösterdikleri telâş Osmanlıları, ihtiyaçlarına sadece kısa dönemde cevap verecek teşebbüslerde bulunmaya yöneltmiştir. Hedef bu olunca, araştırma ve bilim üretimi yapabilecek akademiler ve bilim müesseseleri değil, devletin ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayacak teknik eğitim müesseselerinin kurulması öncelik kazanmıştır.

Netice olarak, batı cemiyetlerinin aksine, "ilmî cemiyet" vasfı ile kurulan Osmanlı cemiyetleri, tabiatı ve insanı incelemeyi hedef almamış ve genellikle, sınırlı seviyede faaliyeti bulunan kısa ömürlü birer kültür hareketi olarak başlayıp bitmişlerdir. Bu cemiyetlerin, sistem ve çalışma şekilleri bakımından Batıda kurulan ilmî cemiyetler ve akademilerle bir benzerlikleri bulunmadığı gibi, bunların Osmanlı-İslâm geleneği içinde mevcut olan vakıf müessesesine benzer bir sistemle donatılarak, devamlılıklarının sağlanması yoluna da gidilmemiştir. Ayrıca bu cemiyetlerin hemen hemen hepsinin kurulduğu İstanbul'da, o dönemde, ilmî zümrenin ve bilgi birikiminin, bunların faaliyetini yaşatmak ve teşvik etmek için ge-

³⁶ Feza Günergun, "Introduction of the Metric System to the Ottoman State", *Transfer of Modern Science...*, s. 297-316.

rekli olan kritik noktaya ulaşmamış olduğu söylenebilir. Devletin ve toplumun cemiyetlerle ilgili beklentileri birbirine yakın olmakla beraber, ve hukukî düzenlemelerin zaman içinde bir tekâmül neticesinde oluşmasına rağmen, bu cemiyetleri yaşatacak ve devamlılıklarını sağlayacak sosyal ve kültürel şartlar henüz olgunlaşmamıştı. Günümüze kadar hayatîyetini sürdüren cemiyetler sadece, bu bakımlardan belirli bir olgunluk seviyesine ulaşabilmiş olan bazı meslekî cemiyetler olmuştur.

OSMANLI İLMÎ VE MESLEKÎ CEMİYETLERİNİN LİSTESİ

Osmanlı dönemi ilmî ve meslekî cemiyetlerini kronolojik sırayla tanıtan bu listeye, faaliyetleri bakımından önem taşıyan ve ilim konusuyla ilgilenen bazı kültür cemiyetleriyle, eğitim ve kültür konularında çalışan resmî kurullar da dahil edilmiştir. Cemiyet ünvanının solundaki tarih, cemiyetin kuruluş tarihidir. Kesin olarak bilinmeyen kuruluş tarihleri [] işaretiyle belirtilmiştir. Cemiyet ünvanını takiben, varsa yayınının ismi, ve iki toplu katalogda yer alan künye numaraları verilmiştir. Bu kataloglardan biri, 1828-29 yılları arasında basılan Arap harfli süreli yayınların katalogu (kısaca IRCICA-AHSYK**) diğeri ise 1795'ten günümüze kadar Türkiye'de çıkarılan Fransızca süreli yayınların katalogudur (kısaca ISIS-PFDI***). Ayrıca, her cemiyet için toplu halde bilgiler veren kaynaklar da belirtilmiştir.

[1720-30]- Tercüme Heyeti

Bkz. M. İpşirli: "Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dair Bazı Gözlemler", *OİMC*, s. 33.

[19. yüzyıl başları]- Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi olarak bilinen ulemâ grubu

Bkz. E. İhsanoğlu: "19. Asrın Başlarında —Tanzimat öncesi— Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulemâ Grubunun Buradaki Yeri", *OİMC*, s. 43.

[1845]- Meclis-i Muvakkat

Bkz. E. İhsanoğlu: "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri", *OİMC*, s. 197.

** *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu 1828-1928*, Hazırlayan: Hasan Duman, Yayınlayan: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul 1986.

*** G. Groc ve İ. Çağlar, *La Presse Française de Turquie de 1795 à Nos Jours, Histoire et Catalogue*, ISIS, İstanbul 1985.

[1846]- Daimî Maarif Meclisi

Bkz. E. İhsanoğlu: a.g.m., s. 198.

[1851]- Encümen-i Dâniş

Bkz. Kenan Akyüz: *Encümen-i Dâniş*, Ankara 1975; Cahit Bilim: “İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Dâniş”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, Aralık 1985.

[1853]- Soci t  Orientale de Constantinople

Bkz. Fleischer: “Die Morgenl ndische Gessellschaft in Constantinople”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenl ndischen Gesellschaft (ZDMG)*, Cilt VII, 1853, s. 273-78.

[1856] - Cemiyet-i Tıbbiye-i Şah ne, Soci t  Imp riale de M decine de Constantinople

Yayıncı: *Gazette M dicale d’Orient*, 1857-1925, ISIS-PFDT, 203.

Bkz. Hüsrev Hatem , Aykut Kazancıgil: “Türk Tıp Cemiyeti (Derneği) Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıbbın Gelişmesine Katkıları”, *OİMC*, s. 111.

E.K. Unat: “Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri”, *OİMC*, s. 86.

Cinquantenaire de la Soci t  Imp riale de M decine de Constantinople, Constantinople [1907/8].

[1861] - Cemiyet-i Tıbbiye

Bkz. Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi, İrade Dahiliye, nr. 31742.

-Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye

Yayıncı: *Mecmua-i Fünûn*, 1862-1867, IRCICA-AHSYK, 909.

Bkz. E. İhsanoğlu: “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin Kuruluş ve Faaliyetleri”, *OİMC*, s. 200.

[1862]-Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye (Nizamnamesinde belirtilen kuruluş tarihi: 1283/1866)

Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 88; N. Sarı: “Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye ve Türk Dilini T rk leřtirme Akımı”, *OİMC*, s. 121; *İkdam*, 22 Zilhicce 1328 (24 Kânûn-i evvel 1910), nr. 280, s. 5, st. 5; 24 Zilhicce 1328 (26 Kânûn-i evvel 1910), nr. 282, s. 3, st. 6.

[1864] - Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye

Yayıncı: *Meb his-i İlmiye*, IRCICA-AHSYK, 0900.

Bkz. Hüseyin Hatem : “Bilim Derneklerinin Hukukî  er evesi (Dernek T zel Kiřiliđi)”, *OİMC*, s. 82, *Meden  Hukuk T zelkiřileri*, Cilt I, İstanbul 1979, s. 192-193; *D riřsafaka: Türkiye’de İlk Halk Cemiyeti*, İstanbul 1927.

Takvim-i Vekâyi, 16 Eylül 1284, nr. 893; 8 Safer-ülhayr 1285, nr. 971, 7 Şevval 1285, nr. 1042; *İkdam*, 12 Muharrem 1327 (4 Şubat 1909), nr. 5278 *Yeni İkdam*, 7 Rebiül-evvel 1328 (19 Mart 1910), nr. 66, 6 Rebi'ül-âhir 1328 (16 Nisan 1910), nr. 34; 19 Rebi'ül-âhir 1329 (19 Nisan 1911), nr. 398; *Tanin*, 9 Şaban 1237 (25 Ağustos 1909), nr. 352.

[1866] - Tercüme Cemiyeti

Bkz. Mahmud Cevad: *Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, Cilt I, Matbaa-ı Âmire 1338, s. 90-94.

[1869] - Association des Médecins de Scutari

Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 96.

[1879] - Cemiyet-i İlmiye

Yayın: *Mecmûa-i Ulûm*, 1879-80, IRCICA-AHSYK, 0931.

Bkz. E. İhsanoğlu: "Cemiyet-i İlmiye ve Mecmû'a-i Ulûm", *OİMC*, s. 221.

-Société de Pharmacie de Constantinople

Cemiyet-i Eczacıyân der Asitane-i Aliyye

Yayını: *Journal de la Société de Pharmacie de Constantinople*, 1879-1880.

Bkz. T. Baytop: "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Eczacılık Cemiyetleri", *OİMC*, s. 144.

[1885] - Ziraat ve Sanat Tercüme-i Fünûn Odası

Yayını: *Ziraat ve Sanat Tercüme-i Fünûn Odası*, 1885, IRCICA-AHSYK, 1792.

[1887] - Société de Médecine de Salonique

Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 97.

[1903] - Club Médical de Constantinople

Yayını: *Comptes-Rendus du Club Médical de Constantinople*, 1903-1907.

Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 98.

[1907] - Association des Pharmaciens Etrangers

Bkz. T. Baytop: a.g.m., *OİMC*, s. 147.

[1908] - Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti

Yayını: *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*, 1909-1910, IRCICA-AHSYK, 1205.

Bkz. F. Günergün: "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri", *OİMC*, s. 156.

-Etibbâ-i Mülkiye-i Osmaniye Cemiyet-i İttihadiyesi,

Association des Médecins Civils Ottomans

Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 98.

-Osmanlı Coğrafya Cemiyeti

Bkz. *İkdam*, 20 Şevval 1326/14 Teşrin-İl 1908, nr. 5198, s. 4., st. 4; 9 Zil-kâde 1326/3 Kânûn-ı 1908, nr. 5217, s. 3, st. 2.

-Osmanlı Ziraat Cemiyeti

Yayını: *Resimli Çiftçi*, 1909, IRCICA-AHSYK, 1276

Bkz. *İkdam*, 20 Şevval 1326/14 Teşrin-İl 1908, nr. 5198, s. 2, st. 5; 15 Muharrem 1327/7 Şubat 1909, nr. 5281, s. 3, st. 5; 28 Muharrem 1327/21 Şubat 1909, nr. 5294, s. 3, st. 6.

-Bahriye Terâkki Cemiyeti (Zabıtân-ı Bahri Terâkki Cemiyeti)

Bkz. *İkdam*, 20 Ramazan 1326/16 Teşrin-İl 1908, nr. 5171, s. 4, st. 6; 24 Şevval 1326/19 Teşrin-İl 1908, nr. 5203, s. 4, st. 3.

-Osmanlı Cemiyet-i İlmiye-i Baytariyesi

Yayını: *Mecmu'a-i Fünûn-ı Baytariye*, 1908-10, IRCICA-AHSYK, 0913

Bkz. F. Dinçer: "Türkiye'de Kurulan Veteriner Dernekler ile Bugüne Kadar Olan Gelişmeleri", *Türk Veteriner Hekimleri Derneği Dergisi*. Sayı 11-12, 1964, s. 487-502.

-Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti,

Union Pharmaceutique Ottomane

Bkz. T. Baytop: a.g.m., *OİMC*, s. 148.

-Bilumum Eczacı Müstahdimini ile Eczacı Mektebi Müdavimi Cemiyeti

Bkz. T. Baytop: a.g.m., *OİMC*, s. 152.

- Etibbâ-i Askeriye Kulübü

Bkz. *İkdam*, 24 Şevval 1326/19 Teşrin-İl 1908, nr. 5203, s. 4, st. 3; 19 Zil-kâde 1326/13 Kânûn-İl 1908, nr. 5227, s. 4, st. 4.

[1909]-Osmanlı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mezunîn Cemiyeti

Yayını: *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, 1909-14, IRCICA-AHSYK, 1211

Bkz. *Yeni İkdam*, 5 Safer 1330 (25 Kânûn-İl 1912), nr. 675, s. 4, st. 6.

-Cemiyet-i Umûr-ı Tıbbiye

Bkz. *İkdam*, 24 Safer 1327 (17 Mart 1909), nr. 5319, s. 3, st. 2.

-Berrî-Bahrî Etibbâ-i Askeriye Cemiyeti

Bkz. *İkdam*, 22 Muharrem 1327 (14 Şubat 1909), nr. 5288, s. 4, st. 5.

-Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti,

Société des Pharmaciens de l'Empire Ottoman

Bkz. T. Baytop: a.g.m., *OİMC*, s. 149.

-Association des Pharmaciens de Smyrne,

Farmakeftiki Enosis Smirneon.

Bkz. T. Baytop: a.g.m., *OİMC*, s. 151.

**-Mülkiye Baytarları İttihad ve Teâvün Cemiyeti
(Baytar İttihad ve Teâvün Cemiyeti)**

Bkz. F. Dinçer: a.g.m.

[1910] - Baytar Mekteb-i Âlisi Mezunîn Cemiyeti

Yayını: *Risâle-i Fenn-i Baytarî*, "Recueil Vétérinaire", 1328-29 (1931-32), IRCICA-AHYSK, 1301

Bkz. F. Dinçer: a.g.m.

-Osmanlı Ziraat Cemiyeti

Bkz. *Yeni İkdam*, 7 Rebiül-İ 1328 (19 Mart 1910), nr. 6, s. 4, st. 3; 26 Rebi'ül-âhir 1328 (6 Mayıs 1910), nr. 54, s. 5, st. 6.

-Osmanlı Tıp Fakültesi Şefler Cemiyeti

Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 100.

[1910-11] - Yeni Muhit ül-Maarif Cemiyeti

Yayını: *Yeni Muhit ül-Maarif Gazetesi*, 1911, IRCICA-AHSYK, 740.

Bkz. *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*, Sayı 12 (Eylül 1326/1910), s. 337-39; *Yeni İkdam*, 7 Muharrem 1329/8 Kânûn-İl 1911, nr. 295, s. 2, st. 3; 4 Safer 1329/3 Şubat 1911, nr. 321, s. 5, st. 6; 23 Safer 1329/22 Şubat 1911, nr. 342, s. 5, st. 3; 23 Receb 1329/20 Temmuz 1911, nr. 491, s. 5, st. 1.

[1911] Taşra Etibbâ-i Mülkiye Cemiyeti

Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 99.

-Etibbâ-i Mülkiye Cemiyeti

Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 100.

Yeni İkdam, 23 Muharrem 1330/13 Kânûn-İl 1912, nr. 663, s. 5, st. 1; 25 Muharrem 1330/15 Kânûn-İl 1912, no 665, s. 4, st. 6; 21 Safer 1330/10 Şubat 1912, nr. 691, s. 4, st. 6.

-Taşra Baytarî Cemiyeti (Adana)

Bkz. F. Dinçer: a.g.m.

[1913] - Orman Mekteb-i 'Âlisi Me'zûnîn Cemiyeti

Yayını: *Toprak*, 1913-26, IRCICA-AHSYK, 1590.

[1913] - Association des Architectes et Ingénieurs en Turquie

Bkz. F. Günergun: a.g.m., *OİMC*, s. 179.

[1914] - Türk Bilgi Derneği

Yayını: *Bilgi Mecmuası*, 1913-14, IRCICA-AHSYK, 0169

- Bkz. Z. Toprak: "Türk Bilgi Derneği (1914) ve Bilgi Mecmuası", *OİMC*, s. 247.
- Osmanlı Tabâbet-i 'Akliye ve Asâbiye Cemiyeti
Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 102.
- [1918] - Tabâbet-i Rûhiye Cemiyeti
Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 102.
- Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti
Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 102.
- [1919] - İstanbul Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye Cemiyeti
Yayını: *İstanbul Emraz-ı Cildiye ve Efrenciye Cemiyeti Mecmuası/Bulletin de la Société de Dermatologie et de Syphilographie de Constantinople*, 1921, IRCICA-AHSYK, 703
Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 103.
- Etibbâ' Muhâdenet Cemiyeti
Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 104.
- Etibbâ' Teâvün Cemiyeti
Bkz. E.K. Unat: a.g.m., *OİMC*, s. 105.
- [1919] - İlim ve Umrân-ı Sınâî Cemiyeti
Bkz. *İlim ve Umrân-ı Sınâî Cemiyeti Nizamnamesi*, İstanbul, Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, 1335.
- [1920] - Türk Baytarlar Birliği (Ankara)
Bkz. F. Dinçer: a.g.m.
- [1920] - Ziraat Cemiyeti
Yayını *Yeni Çiftlik*, 1920-26, IRCICA-AHSYK, 1713.
- [1920] - Ziraat Cemiyeti
Yayını: *Yeni Ziraat Gazetesi*, 1920-24, IRCICA-AHSYK, 1759.
- [1921] - Dersaadet Ecza Tüccarânı Cemiyeti,
Association des Droguistes de Constantinople
Bkz. T. Baytop: a.g.m., *OİMC*, s. 152.
- Société des Sciences Médicales
Yayını: *Pages Médicales de Constantinople* (1921), ISIS-PFDT, 367.
- [1922] - Türk Diş Tabipleri Cemiyeti
Bkz. "Türk Diş Tabipleri Cemiyeti ve Teâvün Sandığı Nizamnamesi", *Hüsnü Tabiat Mecmuası*, İstanbul 1938